

NİZAMİ GƏNCƏVİ. KİMLİYİ VƏ İDEYALAR ALƏMİ

Hamlet İsaخانlı

Giriş

Böyük şəxsin geniş mənada kimliyi nədir, nədən ibarətdir? Sadə kimlik şəxsin bioqrafiyası, qısa həyat tarixçəsi ilə müəyyən olunur. Sadə kimlik böyük şəxs haqqında çox şey söyləmir. Geniş mənada kimlik isə "Nədir böyük şəxsi böyük edən?" sualının cavabı ətrafında cərəyan edir. Şəxsin yaşadığı mühiti zənginləşdirmə gücü, onun dünyaya, elmə və ya mədəniyyətə, siyasət və ya iqtisadiyyata, gələcəyin qurulmasına verdiyi töhfələrdir onun əsl və ya geniş mənada kimliyi. İ. Newton'un ümumi bioqrafiyası onun haqqında çox az şey deyir. Newton'un əsl kimliyi onun yaradıcılığı ilə, onun mexanika və astronomiyanın, optika və riyaziyyatın inkişafında oynadığı fəvqəladə rolla müəyyən olunur.

Böyüklüyün meyarı, ölçüləri varmı? Böyük insan haqqında nələri bilmək maraqlıdır? Birinci növbədə, yaqın ki, onu böyük edən işi, onun əməlini, yaradıcılığını duymaq, anlamaq lazımdır. Sonra, təbii olaraq, onun həyat tarixçəsini, yəni sadə kimliyini, həmçinin dövrünü və mühitini başa düşmək zəruriyyətə çevrilir. Elm sahəsi olsun, texnologiya, ədəbiyyat ya zərif sənətlər olsun və ya quruculuq işi olsun - hər birində böyük, dahi sayılan şəxsin özündən əvvəlkilərdən nə ilə fərqləndiyi, özündən əvvəlkilərə nisbətə hansı böyük yeniliklərə imza atdığı aydın görünməlidir. Tərəqqinin əsasında əvvəlki zamana görə irəliləmə amili dayanır. Maraqlı doğuran məsələlərdən biri də böyük insanın öz dövründəki digər böyüklərlə müqayisəsidir. Eyni sahədə fəaliyyət göstərən görkəmli şəxslərin bir-birinə bənzər və bir-birindən fərqli işləri, yaradıcılıqları barədə nə demək olar? Bəlkə kimsə daha vacib və ya daha maraqlı işlər görmüşdür?! Böyük şəxs tək öz dövrünə deyil, gələcəyə də böyük təsir göstərir. Əslində isə gələcəyə təsir dərəcəsidir böyüklüyün əsas göstəricisi! Eyni dövrdə yaşayan və eyni sahə ilə məşğul olan istedadlı insanların qiyməti bir sıra hallarda həmin dövrdə deyil, sonrakı dövrlərdə aydın olur. Kimin kim olduğunu zaman göstərir!

Beləliklə, böyüklüyü 1) keçmişə, keçmişdəkilərə nəzərən atılan addımın mühümlüyü, 2) öz müasirləri arasında tutduğu yer və 3) adının və əməlinin gələcəkdə xüsusi yer tutması kimi üçlü meyarla qiymətləndirmək mümkündür.

Riyaziyyat və təbiət elmlərində irəliləyiş var, daima yeni, daha güclü, daha ümumi nəticələr əldə edilir. Təbiət elmləri, həmçinin, riyaziyyat yığıcılığa, kumulyativliyə malikdir,

yeni əldə olan biliklər köhnəlir və durmadan yeni biliklər meydana çıxır; köhnələr ya yenilərin xüsusi halına çevrilir, ya da təkzib olunub sıradan çıxır. Bu, elmin yaradıcı gücünü nümayiş etdirməklə yanaşı, onun müəyyən mənada bitmədiyini, güclənmək, daha təkmil olmaq zərurətini göstərir. Kumulyativlik biliklərin üst-üstə gəlməsi, yeni metodların yaranması, yeni biliklərin əhatə və ya tətbiq dairəsinin genişlənməsi, əvvəlkilərdən daha dəqiq və daha ümumi olmasıdır.

Kumulyativlik nəticəsində keçmişdəki kəşflərin mahiyyəti açılır, yeni daha yüksək səviyyəyə keçilir, yəni, tərəqqi baş verir. Kepler və Galiley'in açdıqları qanunlar fizika və astronomiyanı yeni səviyyəyə qaldırdı. Onlardan sonra gələn İ. Newton ümumdünya cazibə qanunu və digər tamamilə yeni qanun və metodlar kəşf etdi. Bu kəşflər Kepler və Galiley'in elmi nəticələrinin mahiyyətini dərindən anlamağa kömək etdi və yeni, daha

Nizami Ganjavi

ümumi qanunları, yeni elmi anlayış, metod və nəticələri meydana çıxardı. İ. Newton'un fizika və riyaziyyatda əldə etdiyi elmi məsələlər üzərində onun müasirləri Huygens, Hooke və Leibniz kimi məşhurlar da çalışdılar; "kim daha doğrudur?", "kim birincidir?" kimi suallar geniş müzakirə və mübahisəyə səbəb oldu. Digər tərəfdən, zaman keçdikcə, elmin inkişafında Newton'un əlahiddə rol oynadığı, dahilər dahisi olduğu görüldü.

Müasir oxucu Kepler, Galiley, İ. Newton, Leibniz kimi böyük alimlərin, eləcə də sonrakı əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş böyük fizik və riyaziyyatçıların əsərlərini oxumur (elm tarixi üzrə çalışanlar istisna olmaqla), çünki elmi tərəqqi, yəni, elmin kumulyativliyi həmin qanunların izahını sadələşdirmiş, orta məktəb və ya ali məktəbin ilk illərinin proqramına daxil etmişdir. Ədəbiyyat və incəsənətdə kumulyativlik yoxdur. Firdovsi'nin "Şahnamə"si Homer'in "İliada"sını, Victor Hugo'nun "Səfillər"i Nizami'nin "Xosrov və Şirin"ini, Rembrandt və Ü. Hacıbəyov'un əsərləri uyğun olaraq Leonardo da Vinci və Mozart'ın əsərlərini lazımsız etmir. Hər məşhur bədii əsər, təsviri incəsənət və ya musiqi əsəri bütün zamanlarda uyğun olaraq oxunur, baxılır və ya dinlənir.

Riyaziyyat və təbiət elmlərinə xas olan tərəqqi, kumulyativlik, sonrakının əvvəlkindən bəhrələnməsi "elmin inkişafına kim daha çox töhfə verdi" sualını təbii edir. Bu suala cavab üçün sözü gedən alimin özündən əvvəlkilərdən nə dərəcədə güclü elmi məhsul verdiyini, öz müasirlərindən nə ilə fərqləndiyini, elmin sonrakı inkişafına nə dərəcədə təsir etdiyini qiymətləndirmək lazım gəlir. Zənnimcə bədii ədəbiyyat, incəsənət və musiqi kimi yaradıcı sahələrin böyük, dahi şəxsiyyəti haqqında söhbət açanda da onun özündən əvvəlkilər və öz müasirləri ilə müqayisə etmək, həmçinin, sonrakı gedişə təsir gücünü bilmək, riyaziyyat və təbiət elmlərindəki qədər olmasa da, mühümdür.

Nizami Gəncəvi'nin geniş mənada kimliyi və düşüncə dünyası haqqında, yaradıcılığının aparıcı xətləri barədə danışmaq, yolüstü Nizami Gəncəvi'ni böyük mütəfəkkir şair kimi tanıdan, məşhurlaşdıran amillərdən söhbət açmaq istəyirəm.

Nizami'nin şəxsi kimliyi

Nizami'nin həyatı barədə inanılmaz dərəcədə az məlumat var. Nizami Gəncədə doğulmuş, orada yaşamış və vəfat etmişdir, doğum və ölüm tarixləri dəqiq bilinmir, uyğun olaraq 1141 və 1209 (bəzən 1201/2) şərti qəbul edilmiş tarixlərdir. Nizami'nin həyatı barədə bildiklərimiz, əsasən, onun öz əsərlərində aradabir verdiyi məlumatlara əsaslanır. Nizami'nin əsl adı – İlyas, atası – Yusif, ata babası – Zəki ibn Müəyyəd'dir, anası haqqında *Rəisəyi-kürd* (kübar kürd deməkmi ya Rəisə adını?!) sözü işlətmişdir. Uşaq ikən atasını, sonra anasını itirmiş, balaca İlyasın tərbiyəsi və qayğısını dayısı Xacə Ömər öz üzərinə götürmüşdür.

Hacıkənd qəsəbəsində "Nizami Gəncəvi: saləflər və xələflər" parkında Qivami Gəncəvi'nin heykəli

Nizami farsca lirik şeirlər və məsnəvi şəklində yazılmış beş roman-poema (yazılma ardıcılığı ilə: "Məxzən-ül-əsrar / Sirlər Xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Həft Peykər / Yeddi gözəl və ya Yeddi çöhrə" və nəhayət, "Şərəfnamə" və "İqbalnamə" adlı iki hissədən ibarət "İsgəndərnamə") müəllifidir. Təzkirəçilər bu beş əsəri ərəbcə "Beşlik" demək olan "Xəmsə" adı altında birləşdirmişlər, Nizami özü isə farsca "Pənc-gənc", yəni, "Beş xəzinə" sözü işlətmişdir.

Nizami Dərbənd hökmdarının göndərdiyi kəniş - qıpçaq türkü Afaq (Apağ?!) ilə evlənmiş, bu evlilikdən bir və tək oğlu - Məhəmməd dünyaya gəlmişdir. "Xosrov və Şirin" üzərində işləyərkən Afaq ölmüş, "Leyli və Məcnun"u yazarkən ikinci arvadı,

"İsgəndərnamə" üzərində çalışarkən üçüncü arvadı vəfat etmişdir. Nizami təkarvadhılığı doğru saymışdır:

*Sən təksən, sənə tay olan birisi sənə bəsdir
Çoxlarına meyl edən kimsəsiz qalar. ("İqbalnamə"- 645).*

Təzkirəçilərin yazdıqlarına görə, şair Qivami Mütərrizi Nizaminin qardaşıdır (bəlkə də əmisi və ya xalası oğludur?). Nizami mömin şəxs olmuş, deyilənə görə, qarşılıqlı yardım və gücsüzlərə yardım kimi mənəvi dəyərlərə və əxlaq prinsiplərinə söykənən Əxi (Qardaş) birliyinin üzvü olmuşdur. Əslində xoylu, Azərbaycan türkü Əxi Evren'lə bağlı anılan Əxilik hərəkatının təşkilatlanması Nizami'dən sonrakı dövrə, 13-cü əsrə təsadüf edir. Əxilik ideyası, görünür ki, daha əvvəl yayılmış sənətkar-işçilər birliyi olan Fütüvvət'dən bəhrələnmişdir. Nizami hər şair kimi meydən çox yazsa da, heç mey içmədiyini deyir:

*...Tanrıya and olsun, ömrümdə heç vaxt
Dodağımın ucunu da şəraba bulamamışam
Əgər mənim dodağıma cam dəyibsə
Qoy Tanrının halalı mənə haram olsun. ("Şərəfnamə", 375 - 376.)*

Müxtəlif təzkirələrdə rast gəlinən yanlış və bəzən də uydurma məlumatlar, müxtəlif əlyaz-

ma nüsxələri arasındakı fərqlər, katiblərin istəyi və ya siyasi-ideoloji səbəblər üzündən əlyazmalara sonradan edilən artırmalar bu əsərlərdən dəqiq məlumat alma işini xeyli çətinləşdirir.

Nizami az hallarda güc-qüdrət sahiblərinin qonağı olmuş və ya onlar Nizamini öz evində ziyarət etmişlər. Nizami sarayda deyil, öz evində yaşamağı üstün tutmuş, öz müasiri Xaqani'dən fərqli olaraq, əsasən sakit və oturaq həyat sürmüşdür.

İpdən azad bir boynum var ("Yeddi gözəl", 641)

.....
Baş əymək mənim işim deyil
Şir ona görə böyüklük rütbasını qazanmışdır ki

Öz başını xaltaya salmaqdan baş qaçırmışdır ("Yeddi gözəl", 643-4)

Nizami də ondan əvvəl və sonra yaşamış, həmçinin müasirləri olan digər şairlər kimi əsərlərini hökmdarlara ithaf edir və ya hökmdarların sifarişi ilə yazır, onlardan öz əməyinə görə mükafat umurdu. Lakin, Nizami öz ölməz poemalarını böyük eşqlə yazırdı, əsərləri meydana gətirən əsas qüvvə onun içindən gələn yaradıcılıq ehtirası idi. Buna aid "Xəmsə"dən çox misal gətirmək mümkündür, "Şərəfnamə"nin son – "Sultan Nüsrətəddin'ə mədh" fəslindəki iki misra ilə kifayətlənirəm:

Məqsədim səndən fil yükü qızıl almaq deyil, (6828)
Yox! Mənim eşqim məni bu işə cəlb etdi. (6831)

Daha əvvəl "Xosrov və Şirin"də də ("Toğrul şahın Nizami'ni tələb etməsi" fəslində) Nizami bu məsələyə toxunmuşdu:

Mən bu əkilli tacın yaqutunu
Əvvəldən pul üçün bağlamamışam. (6075)

Nizami'nin milli-mədəni kimliyi

Nizami Azərbaycan şairidir, ya İran-fars şairi? Nizami'nin milli-mədəni kimliyi haqqında nə demək olar? Azərbaycan, İran və Dünya bu barədə nə deyir?

Nizami və onun kimliyi Azərbaycan və İran arasında anlaşılmazlıq yaradan amillərdən biridir. Digər xalqların bir sıra mütəxəssisləri də bu anlaşılmazlığı qızıdırmaqla, onu soyuq savaşa döndərməklə məşğul olmuşlar. Bu savaş dünyanın ən böyük virtual ensiklopediyası olan Wikipedia'da öz əksini tapıb. Açıq ensiklopediya olan Wikipedia'da rusca və ingiliscədəki "Nizami" məqalələri qapalıdır. Ora birbaşa müdaxilə etmək, bir fikir yazmaq mümkün deyil. Bir fikriniz varsa, onu əsaslandırıb, məqalənin redaksiyasına göndərməlisiniz. Bir zaman mən bu işlə bir qədər məşğul olmuşam. Yadımdadır ki, rusca Wi-

Xaqani Şirvani

kipedia`da "Nizami" məqaləsində bir fikir, bir cümlə yazmaq istəyirsinizsə, Qərbi Avropa, Şimali Amerika və ya Yaponiya mütəxəssislərinin o ölkələrdə dərc olunmuş əsərlərinə əsaslanmalısınız. Redaksiya iddianızı qəbul etsə və yalnız bu halda, sizin fikriniz məqalənin uyğun hissəsinə əlavə edilir.

Rusca və ingiliscə Wikipedia`da Nizami haqqında ilkin fikrə, məlumata baxaq (Wikipedia - tez-tez dəyişən ensiklopediyadır. Bu alıntılar yaxın zamana aiddir, bir müddət keçdikdən sonra həmin ifadələrdə dəyişiklik ola bilər).

Rusca Wikipedia`dan:

Nizami—"Классик персидской поэзии, один из крупнейших поэтов средневекового Востока, крупнейший поэт-романтик в персидской эпической литературе, привнесший в персидскую эпическую поэзию разговорную речь и реалистический стиль" (Nizami - fars ədəbiyyatının klassikidir, orta əsrlər Şərqiinin ən böyük şairlərindən biridir, fars epik ədəbiyyatının ən böyük romantik şairidir; o, fars epik poeziyasına danışıq dili və realist üslub daxil etmişdir).

İngiliscə Wikipedia`dan:

"Nizami was a 12th-century Persian Sunni Muslim poet. Nezāmi is considered the greatest romantic epic poet in Persian literature" (Nizami 12-ci əsr sünni, müsəlman Fars şairidir. Nizami Fars ədəbiyyatında ən böyük romantik epik şair sayılır).

Çoxsaylı tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edən bu iki Wikipedia məqaləsi Nizami dövründə Arran və Şirvan (yəni, indiki Azərbaycan Respublikası) əhalisinin əsasən farslardan və bir qədər də xristianlardan ibarət olduğunu, ölkədə türklərin yaşamadığını irəli sürür. Məsələn, semit və İran dilləri üzrə mütəxəssis olan müasirimiz François De Blois`nın (UCL Department of Hebrew and Jewish Studies) sözü əsas götürülür:

"Ganja... then still a country with an Iranian population"¹ (Gəncə - o zaman hələ də İran əhalisinə malik olan ölkə...)

Digər əsas qaynaq olaraq 13-cü əsrdə yaşamış (?1200-1271) və Nizami`nin yerlisi olan erməni əsilli tarixçi Kirakots Qandzaketsi`nin fikri götürülür:

"Этот многолюдный город [Гандзак] был полон персов, а христиан там было мало"² (Bu izdihamlı şəhər (Gəncə) perslərlə dolu idi, xristianlar isə orada az idi).

Gəncənin milli tərkibi haqqında yuxarıda gətirilmiş ifadə 21-ci fəslin birinci cümləsini təşkil edir.

Beləliklə, həm rusca, həm də ingiliscə Wikipedia`da ilkin maddə olaraq "Gəncə və Nizami`nin türk-Azərbaycan dünyası ilə əlaqəsi yoxdur" fikri yürüdülmür və təlqin edilir. Məsələni kökündən həll etmək üçün o dövr (hətta tək 12-ci əsr deyil, 13-cü əsrdə də) Gəncə əhalisinin əsasən perslərdən (farslardan) ibarət olduğu və deməli, orada türklərin yaşamadığı və ya ən

yaxşı halda, onların gözədeyməz dərəcədə az olduğu iddia edilir.

* * *

Mən bir vaxtlar rusca Wikipedia`da "Nizami`nin Azərbaycana heç bir dəxli yoxdur" fikri ilə razı olmadığımı bildirmiş, oradamüxtəlifsuallarqoymuşdum. Məsələn, sual verirdim: Barklay de Tolli (Barclay de Tolly, 1761–1818, rusca: Барклай-де-Толли) kimdir? Cavab: Rus sərkərdəsi, 1812-ci ildə Napoleona qarşı savaşa qəhrəman. Sual: O, məgər alman-şotland əsilli deyilmi? Cavab: Nə olsun? O, Rusiyada yaşamış, xidmət etmişdir... Sual: Nizami də Gəncədə yaşamış, xidmət etmişdir. Cavab: O zamankı Gəncə İrana bağlı idi, Azərbaycana deyil. Sual: O zaman İran deyil, Səlcuq və Atabəylər vardı, onlar türk sülaləsi idi; bugünkü Azərbaycan onların davamı deyilmi? Cavab: Nizami`nin Azərbaycana dəxli olması barədə Qərb elmi fikrindən misal gətirin. Və mən Tadeuş Svetoxovski (Tadeusz Swietochowski) və Audrey Altstadt`ın əsərlərinə istinad etdim. Nəticədə, "Nizami" məqaləsinə aşağıdakı cümlənin daxil edilməsinə nail oldum:

Tadeuş Svetoxovski

Audrey Altstadt

"Ряд американских специалистов по новейшей истории считает, что Низами - пример синтеза тюркской и персидской культур и пример вклада Азербайджана в такой синтез" (Ən yeni tarix üzrə mütəxəssis olan bir sıra amerikalı mütəxəssis hesab edir ki, Nizami türk və fars mədəniyyətlərinin sintezinə və Azərbaycanın bu sintezə töhfə verdiyinə misaldır).

Амма, vergüldən sonra qəmiş qoymağı unutmadılar:

"Эта точка зрения подвергается критике как следующая советским идеологическим воззрениям" (Bu baxış sovet ideoloji görüşlərini izləyir deyə tənqiddə məruz qalır).

* * *

Arranda türklərin daha əvvəl məskunlaşmasına aid tarixçilərə yaxşı məlum olan iki qaynaq (İbn əl-Əzrak və ən-Nəşəvi) göstərsəm də, bu qaynaqlar yuxarıda gətirilmiş və əks fikri ifadə edən iki qaynaqdan daha tutarlı olsa da, rus Wikipedia`sı buna məhəl qoymadı və Nizami məqaləsinin uyğun yerinə daxil etmədi.

1) “...Султан Алп-Арслан страну Баб ал-абваб и Арран отдал в надел самому старшему из своих военачальников и самому видному из своих слуг Савтекину. И этот направился туда вместе с войском, состоящим из тюрок, в 468/1075 году. Фадлун отказался сдать ему страну, тогда Савтекин двинулся против него. Узнав о своем бессилии в деле сражения и отпора, Фадлун сдал столицу Джанзу и другие части страны Аррана наместникам султана. И обосновались тюрки в стране Аррана — на ее равнинах и горах, во всех ее провинциях и крепостях (kursiv – Н.І.). И с этого времени прекратило свое существование государство паддадидов. В руки тюрок попали все их сокровища и казнохранилища”. (“...Sultan Alp-Arslan Bab-əl-Əbvab və Arran toprağını ayırıb Savtekinə - sərkərdələrinin ən böyüyünə və növçələrinin ən görkəmliyinə verdi. Və o (Savtekin) 468/1075-ci ildə türklərdən ibarət ordu ilə birlikdə oraya yollandı. Fazlun ölkəni ona verməkdən imtina etdi, belə olduqda Savtekin ona qarşı hərəkət etdi. Döyüş və müqavimət məsələsində öz acizliyini başa düşən Fazlun paytaxt Cəncəni və Arran ölkəsinin digər yerlərini sultanın sərdarlarına təslim etdi. Və türklər Arran ölkəsində - onun [222] düzlərində və dağlarında, bütün əyalət və qalalarında məskunlaşdılar (kursiv - Н.І.). Və o vaxtdan Şəddadilər dövləti yox oldu. Onların bütün xəzinələri və qiymətli anbarları türklərin əlinə keçdi”)³.

2) В Арране (в 12-м веке) «имеется столько туркмен, что если они соберутся, то будут как скопища муравьев или тучи саранчи» (Arranda, 12-ci əsrdə “türkmənlər o qədər çoxdur ki, bir yerə yığılsalar qarışqa sürüsü və ya çəyirtkə buludları kimi olurlar”⁴. Arrana aid bu məlumatın monqolların gəlməsindən öncəki zamana, yəni böyük türkləşmə dövründən öncəyə aid olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır!

Və ümumiyyətlə, türk hökmdarları, Səlcuqlar, Atabəylər, qırçaqlar,... onların ətrafındakı soylar, tayfalar və ordunu, köçəri türkləri hesaba almamaq olarmı?! Nizami və Xaqani`nin əsərlərində rast gəlinən türk-azərbaycan kəlmələri çoxsaylı və güc sahibi türklər olmayan yerdə necə yarana bilərdi?!

* * *

Wikipedia`da ingiliscə və rusca iki xüsusi məqalə tərtib olunmuşdur: “Campaign on granting Nizami the status of the national poet of Azerbaijan”, “Кампания по приданию Низами статуса национального азербайджанского поэта” (Nizamiyə Azərbaycan milli şairi statusu vermə kampaniyası). Bu məqalələr Sovet Azərbaycanında, Nizaminin 800 illik yubileyinə hazırlaşma zamanından başlayaraq Nizamini süni surətdə Azərbaycan milli şairi kimi qələmə vermək fəaliyyəti olduğunu iddia edirlər. İran, daha doğrusu bir sıra iranlı Nizami`ni Azərbaycana qışqırır. Bu, əlbəttə, başa düşüləndir...

Ad və məzmunlarından da göründüyü kimi, rusca və ingiliscə Wikipedia`nın Nizami barədə çalışmaları, demək olar ki, üst-üstə düşür. Bu, təəccüblü deyil. Rusca Wikipedia məqalələri əksər hallarda ingiliscə Wikipedia məqalələrindən köçürmədir və ya o məqalələrin zəif kölgəsidir. Yeri gəlmişkən, obyektivlik naminə, qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanca Wikipedia çox zəifdir, əyalətçi mahiyyət daşıyır, bir çox hallarda biabırçdır.

Təbii ki, İranda da “azərbaycanlılar fars şairi Nizami`ni özününküləşdirirlər” fikrinə qarşı çıxan fəallar var, onların “Fars şairi Nizami Gəncəvi`nin çağdaş siyasətləşdirilməsi haqqında” adlı geniş bir yazısı ingiliscə Ermənistanda işıq üzü görüb.⁵

Ümumiyyətlə, Wikipedia`da ingilis, rus və fars dillərində Nizami ilə bağlı həqiqətlə birlikdə, Azərbaycan və Sovet ədəbiyyatşünaslığının bəzi məsələlərə münasibətdə haqlı tənqidi ilə yanaşı, açıq-aşkar anti-Azərbaycan siyasəti də yürüdü. Nizami`nin Wikipedia`da siyasətləşdirilməsi (Politization of Nizami by Wikipedia) başlığı altında məqalə tərtib etmək mümkündür...

* * *

Nizami`nin ikili kimliyini danmaq çətindir. Azərbaycan da, İran da Nizamini öz şairi hesab edir. Qoy olsun! Bunun heç kimə zərəri yoxdur. Nizami əslində bütün bəşəriyyətin mütəfəkkir romantik şairidir. Farsca yazmışdır, gəncəlidir, əsərlərində Azərbaycanı və türkləri vəsf etmişdir. A.E. Krımskiyə söz verirəm:

“Низами, конечно, есть родной Азербайджанский поэт, которым Азербайджан может по праву гордиться, но он же есть гордость и украшение также иранской литературы, которая ни в коем случае не может исключить его из своих рядов, из числа своих светил, несмотря на его «азербайджанизм» и «тюркообразность»⁶ (Nizami, təbii ki, Azərbaycanın haqlı olaraq fəxr edə biləcəyi doğma Azərbaycan şairidir, lakin o, həm də İran ədəbiyyatının iftixarı və yaraşığıdır ki, onu heç bir halda öz sıralarından, parlaq simaları arasından kənarlaşdırma bilməz, onun “azərbaycançılığı” və “türksayağılığı”na baxmayaraq).

Aqafangel Krımski

Lakin, Krımski, eyni zamanda, Nizami`nin guya türkçə yazması barədə çoxsaylı uydurma və ümidlərə də biganə qalmı, təpənir:

“Всякого рода небывлицы вокруг предполагаемых тюркских-азербайджанских стихов Низами продолжают создаваться и в наши дни.”⁷ (Nizaminin guya türk-azərbaycanca şeirləri olub kimi hər cür yalan-palanlar günümüzdə də yaradılmaqda davam edir).

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları arasında Nizami`nin geniş mənada kimliyi barədə ifrata varanların az olmadığını da söyləmək lazımdır. Aşağıda indiki dövrə, 2021-ci ilə

aid misallar gətirilir.

Azərbaycanlı araşdırmaçı (N) ingiliscə yazdığı və Nizami'nin milli kimliyinə həsr olunmuş məqaləsində Nizami'nin Məhəmməd peyğəmbəri öydüyü bir qəsidəsindən alıntı edir:

*He is a Turk in an Arab body,
He hunts thousands of hearts every day
He has a black mole from an amber in his white face
(Ərəb əndamlı bir türkdür (gözəldir), ürəklər ovlamaq üçün
Ağ üzündə ənbərdən bir qara xal vardır.)⁸*

Mübariz Əlizadə

Məqalə müəllifi qəsidənin bu parçasından çox qəribə, əcaib bir nəticə çıxarır:

“... the poet names prophet Mohammad as a Turk in an Arab body, he uses this word several times and in doing so, informs about his own national identity”⁹ (?) (... şair Məhəmməd peyğəmbəri ərəb əndamlı türk adlandırır, bu sözü bir neçə dəfə işlədir və bununla o, öz milli kimliyindən xəbər verir).

İş burasındadır ki, türk sözü Nizami'də (və bir sıra digər şərq şairlərində) güc, cəsarət, gözəllik, ağ kimi mənaları bəyan etmək üçün istifadə olunan metafordur. Nizami milliyyətçə (vücudu!) ərəb olan Məhəmməd peyğəmbərin güc və gözəlliyini “Türk” (ərəb əndamlı türk) metaforu ilə ifadə edir. Göründüyü kimi, kitabı şərh edən mü-təxəssis (Mübariz Əlizadə) “türkdür” sözünün arxasınca mötərizədə onunla eyni-güclü saydığı “gözəldir” kəlməsini yazır.

Beytın ikinci mısrası da bu tərifin davamıdır –

“ağ üzündə qara xal” əlavə olunur. Məqalə müəllifinin Bu metaforu işlətməklə Nizami öz milli kimliyindən xəbər verir fikri isə heç bir məntiqə sığmur.

Həmin araşdırmaçının gəldiyi daha bir qəribə nəticə:

“...Nizami's mother is a daughter of one of the Kurdish races; traditionally, those races were Turks, in other words their nationality was Turkish”. (...Nizaminin anası kürd irqindən birinin qızıdır; ənənəvi olaraq o irqlər türk olublar, başqa sözlə desək, onların milliyyəti türk olub).

“Kürd irqindən olan ənənəvi olaraq türkdür” fikri kürd deyilən xalqın mövcud olmadığı anlamına gəlir, yəni, kökündən yanlışdır.

Eyni 2021-ci ildə digər bir azərbaycanlı araşdırmaçı (A) Nizami'nin Azərbaycan-türk epik folklorundan istifadə etməsinə aid misallar gətirir:

"In his first poem "Treasury of Secrets," many Azerbaijani folk legends and traditions are creatively used. An example is "Solomon and the Plowman," "Conversations of Nushiravan with owls," "Sultan Senjer and the Old Woman," "The Tale of Fridun and the Deer," and "The Tale of Harun ar Rashid and the Beaver." (Onun "Sirlər xəzinəsi" adlı ilk poemasında bir çox Azərbaycan xalq əfsanələri və adət-ənənələrindən yaradıcı surətdə istifadə olunub. Buna misal olaraq "Süleyman və cütçü", "Nuşirəvanın bayquşlarla söhbəti", "Sultan Səncər və qarı", "Fridun və maral rəvayəti", "Harun ər Rəşid və Qunduz rəvayəti"ni göstərmək olar).

Bu misaldakı Süleyman semit, Nuşirəvan və Fridun İran-fars, Harun ər Rəşid - ərəb və yalnız Sultan Səncər türkdür. Nizami'nin "Sirlər Xəzinəsi"ndə gətirdiyi bu rəvayətləri, ən yaxşı halda ümumşərq mədəniyyətinə aid etmək olar, onları xalis Azərbaycan əfsanələri saymaq və bununla "Nizami Azərbaycan əfsanələrindən istifadə etmişdir" demək doğru deyil.

* * *

Nizami'nin mədəni kimliyini müzakirə edərkən bu məsələ ilə birbaşa bağlı, amma daha geniş suallar yaranır; zənnimcə, bu suallara birqiymətli cavab vermək çətindir.

Azərbaycan ədəbiyyatı nədir? Kimə Azərbaycan yazıçısı deyilir?

İlk şeirlər kitabı 1931-ci ildə dərc olunan Şəhriyar (1906-1988) farsca yazırdı və İranın böyük şairi sayılırdı. Əgər o, 1954-cü ildə Azərbaycan türkcəsində məşhur "Heydər-babaya salam" əsərini yazmasaydı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil ediləcəkdimi? Şəhriyara böyük Azərbaycan şairi demək mümkün olacaqdımı?

Milli ədəbiyyat nədir? Məzmun (ruh, mövzu) əsasdır, ya forma (dil)? Milli ədəbiyyat bir ölkə vətəndaşlarının yaratdığı ədəbi əsərlər küllisidirmi? Bəs başqa ölkə vətəndaşlığı olub yaradıcılığı və dili bu ölkə ilə bağlı olan müəlliflərin (məsələn, İran, Gürcüstan, Avropa,... vətəndaşlığı olan Azərbaycan türklərinin) əsərləri bu milli ədəbiyyatın

məhsulu deyilmi? Almaniyada almanca yazılmış "Əli və Nino" Azərbaycan ədəbiyyatının məhsuludurmu? Çingiz Abdullayev'in Azərbaycanda rusca yazılmış və qəhrəmanlarının Azərbaycanla bağlılığı olmayan əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı nümunəsidirmi? Ancaq farsca yazmış Azərbaycan türkü olan Pərvin Etisami İran-fars şairi kimi yaxşı tanınmışdır. Onu həm də Azərbaycan şairi saymaq olarmı? (Wikipedia'da Azərbaycan dilindəki məqalədə Azərbaycan şairəsi, bütün digər dillərdə İran şairi yazılıb).

Dil, ərazi və etnik mənsubiyyətlə milli ədəbiyyat arasında əlaqə sadə deyil. Bertels'in bu məsələyə yanaşması maraqlıdır. O, ədəbiyyatın yazıldığı dili ən mühüm əlamət sayır.

Yevgeni Bertels

Под “персидской” литературой мы будем в дальнейшем понимать все литературные произведения, написанные на так называемом „новоперсидском языке”, независимо от этнической принадлежности их авторов и того географического пункта, где эти произведения возникли... (Bu andan sonra “Fars” ədəbiyyatı dedikdə, müəlliflərinin etnik mənsubiyyətindən və bu əsərlərin yarandığı coğrafi məntəqədən asılı olmayaraq, “yeni fars dili” adlanan dildə yazılmış bütün ədəbi əsərləri nəzərdə tutacağıq...)

Sonra müəllif bu fikri dəqiqləşdirir:

... Литература, созданная совместными усилиями многих народов от берегов Средиземного моря до Индии¹⁰. (Aralıq dənizi sahillərindən Hindistana qədər bir çox xalqların birgə səyi ilə yaradılmış ədəbiyyat).

Əlişir Nəvai

Bununla yanaşı, Bertels coğrafi, mədəni və etnik mühitin rolunu da xüsusi qeyd edir (dili yeganə əsas götürənlər ikinci amili – mühiti unutmağa meyillidirlər (bax: İngiliscə və rusca Wikipedia`da “Nizami”). Haqani haqqında danışıarkən «Азербайджанский поэт Хакани» (Azərbaycan şairi Haqani, s. 201) deyir və ümumiyyətlə, etnik-mədəni-coğrafi mühitin roluna ayrıca diqqət yetirir:

Совершенно очевидно, что специфические черты творчества Хакани или Низами могли развиваться только в Закавказье. На это указывают и пейзаж этих поэтов, и бытовые детали, и выбор тематики, и даже некоторые особенности языка.¹¹ (Tamamilə aydındır ki, Haqani və ya Nizami yaradıcılığının özünə xas xüsusiyyətləri yalnız Zaqafqaziyada inkişaf edə bilərdi. Həmin şairlərin mənzərə və məişət təfərrüatları, mövzu seçimi, hətta dilin bəzi xüsusiyyətləri bunu göstərir...)

Farsdilli poeziyada , adətən, Azərbaycan məktəbi, Qafqaz məktəbi, Türkünstan məktəbi, Hind məktəbi kimi fərqli üsluba

malik ədəbi cərəyanlardan və ya məktəblərdən danışirlar.

* * *

Azərbaycan azadlıq və istiqlal hərəkatının baş ideoloq və rəhbərlərindən biri – Məhəməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) həm də ədəbiyyatşünas və jurnalist idi. Onun 1951-ci

ildə Ankara'da nəşr etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami" kitabının əsas ideyası və məzmunu kitabın adında öz əksini tapmışdır. Müəllif Nizami və onun yaradıcılığı barədə ümumi məlumatla yanaşı, Nizami'nin Azərbaycanla çox sıx, çox yaxından bağlılığı məsələsinin sübutuna girişmişdi. Kitabdan bir neçə alıntı ilə kifayətlənirəm.

"Fars ənənəsini farsca olaraq canlandıran Firdovsi milli bir şəxsiyyətdir. O, İran nasyonalizminin ideoloqu və fars oğlu farsdır... Mir Əlişir Nəvai də ədəbi türk nasyonalizminin dədəsi və türk oğlu türkdür"¹². "Yabancı dilde yazılmış bir əsər daşdığı mənə və ruha görə müəyyən şərtlər içində bir millət üçün milli ola bilər"¹³. "Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasyonalizmindən uzaq, türk sevgisiylə dolğun, Qafqasya mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə bir Azərbaycan şairidir"¹⁴. "Dilinin farsca olmasına rəğmən, heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmış deyildir"¹⁵.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

M.Ə. Rəsulzadənin öz hərtərəfli təhlilindən gəldiyi nəticə: "İran adı altında anılan Yaxın Doğu ədəbiyyatına hakim böyük şair Nizami'nin azərbaycanlı bir türk dahisi olduğuna artıq, şübhəsiz, hökm edə bilərik"¹⁶.

Azərbaycan xalqının Nizami'ni sevməsinə heç kim, heç bir qüvvə mane ola bilməz. Nizaminin ən çox sevildiyi, Nizami'nin ən çox anıldığı, Nizami xatirəsinin ən çox yad edildiyi və vəsf edildiyi ölkənin Azərbaycan olduğu şübhəsizdir. Azərbaycanda Nizami mövzusu ədəbi əsərlərdə, rəsm və tətbiqi sənətdə, heykəltəraşlıq və memarlıqda, teatr və filmə, musiqinin müxtəlif janrlarında (opera, balet, simfoniya, romanslar...) parlaq əksini tapmışdır. Bu barədə cildlərlə əsər yazıla bilər. M.Ə. Rəsulzadə Nizaminin başladığı, digər böyük Azərbaycan şairi Füzulinin davam etdirdiyi "Leyli və Məcnun" poema-romanı və Üzeyir Hacıbəyovun bəstələdiyi məşhur "Leyli və Məcnun" operasını nəzərdə tutaraq gözəl demişdir: "Bugünkü haliylə Leyli-Məcnun bir ərəb hekayəsi olmaqdan ziyadə, bir Azərbaycan operasıdır"¹⁷.

(Davamı var)